

XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA

TRANSCHEGARAVIY GIDRORESURLARDAN BARQAROR FOYDALANISHNING
SIYOSIY-HUQUQIY MEKANIZMLARI VA ULARNING FALSAFIY-MA'NAVIY ASOSLARI

2-IYUN
2026-YIL

Qo'qon shahri,
Qo'qon davlat universiteti

Xalqaro
miqyosda

TRANSCHEGARAVIY GIDRORESURLARNI BOSHQARISHNING TARIXIY-HUQUQIY ASOSLARI: MARKAZIY OSIYO TAJRIBASI

B.J.Shamsiddinov

Qo'qon davlat universiteti Falsafa va dinshunoslik kafedrası
burxonjonshamsiddinov2101@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada transchegaraviy gidroresurlarni boshqarishning tarixiy-huquqiy asoslari Markaziy Osiyo tajribasi, xalqaro suv huquqi tamoyillari va O'zbekistonning suvga oid milliy qonunchiligi kontekstida tahlil qilinadi. Tadqiqotda suv resurslari faqat tabiiy-iqtisodiy boylik emas, balki davlatlararo munosabatlar, ekologik xavfsizlik, ijtimoiy barqarorlik va huquqiy javobgarlik bilan bog'liq strategik omil sifatida talqin qilinadi. Maqolada qadimiy irrigatsiya madaniyati, mirablik va suv navbati kabi mahalliy boshqaruv institutlari, sovet davridagi markazlashgan taqsimot tizimi hamda mustaqillikdan keyingi davlatlararo huquqiy hamkorlik bosqichlari o'zaro qiyoslanadi. Xalqaro suv oqimlaridan adolatli va oqilona foydalanish, sezilarli zarar yetkazmaslik, oldindan xabardor qilish, muntazam axborot almashish va maslahatlashuv kabi prinsiplar transchegaraviy suv boshqaruvining normativ poydevori sifatida ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, suv muammolarini barqaror hal etish uchun tarixiy tajriba, xalqaro huquqiy majburiyatlar, ekologik ehtiyotkorlik va mintaqaviy ishonch mexanizmlarini yagona tizimda uyg'unlashtirish zarur.

Kalit so'zlar: transchegaraviy gidroresurslar, suv huquqi, tarixiy boshqaruv, Markaziy Osiyo, Amudaryo, Sirdaryo, xalqaro hamkorlik, ekologik xavfsizlik

Kirish

Transchegaraviy gidroresurslar masalasi XXI asrning eng murakkab siyosiy-huquqiy va ekologik muammolaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Chunki suv resurslari endilikda faqat xo'jalik faoliyatini ta'minlovchi tabiiy zaxira emas, balki davlatlararo ishonch, mintaqaviy xavfsizlik, oziq-ovqat barqarorligi, energetika muvozanati va ijtimoiy adolat bilan bevosita bog'liq strategik omildir. Markaziy Osiyo bu jarayonni o'rganish uchun alohida ilmiy maydon hisoblanadi: Amudaryo va Sirdaryo havzalari tabiiy jihatdan yagona gidrologik tizim bo'lsa-da, siyosiy-huquqiy jihatdan bir nechta suveren davlatlarning manfaatlari kesishadigan makondir. Suv oqimi tabiat qonunlariga bo'ysunadi, siyosiy chegaralar esa uni boshqarish uchun huquqiy kelishuvlar, diplomatik muloqot va institutsional mexanizmlarni talab qiladi. Tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, Markaziy Osiyoda suvdan foydalanish qadimdan jamoaviy tartib, mirablik an'anasi, suv navbati, hashar orqali ariqlarni ta'mirlash va mahalliy kelishuv madaniyati bilan bog'liq bo'lgan. Bu an'analar oddiy maishiy odat emas, balki suv resurslari atrofida shakllangan ilk ijtimoiy-huquqiy institutlar edi. Sovet davrida esa suv boshqaruvi markazlashgan rejalashtirish asosida olib borildi; yuqori va quyi oqim manfaatlari yagona ma'muriy tizimda muvofiqlashtirilgandek

ko'rinsa-da, ekologik oqibatlar, ayniqsa Orol dengizi inqirozi, ushbu modelning barqaror emasligini ko'rsatdi. Mustaqillikdan keyin suv resurslari masalasi yangi tarixiy bosqichga o'tdi: avval yagona xo'jalik hududi doirasida tartibga solingan oqimlar endilikda mustaqil davlatlar o'rtasidagi huquqiy, siyosiy va ekologik kelishuvlar predmetiga aylandi. Shu sababli transchegaraviy gidroresurslarni boshqarishning tarixiy-huquqiy asoslarini tadqiq qilish bugungi suv siyosati uchun nazariy qiziqish emas, balki bevosita amaliy zaruratdir. Xalqaro suv huquqida shakllangan adolatli va oqilona foydalanish, sezilarli zarar yetkazmaslik, oldindan xabardor qilish, muntazam axborot almashish va hamkorlik qilish prinsiplarini Markaziy Osiyo tajribasidan uzib o'rganish mumkin emas. Aksincha, ushbu normalar mintaqaning tarixiy boshqaruv madaniyati, ekologik cheklovlari, iqtisodiy ehtiyojlari va davlatlararo munosabatlar tizimi bilan birga tahlil qilingandagina real mazmunga ega bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan maqola transchegaraviy suv boshqaruvini "resursni taqsimlash" muammosi sifatida emas, balki tarixiy tajriba, huquqiy majburiyat, ekologik ehtiyotkorlik va mintaqaviy hamkorlik uyg'unlashadigan kompleks boshqaruv hodisasi sifatida talqin qiladi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi transchegaraviy gidroresurslarni boshqarishning tarixiy-huquqiy asoslarini Markaziy Osiyo mintaqasi misolida ilmiy tahlil qilish va mazkur jarayonda tarixiy tajriba, xalqaro huquq tamoyillari hamda milliy qonunchilikning o'zaro bog'liqligini ochib berishdan iboratdir. Ushbu maqsadga erishish uchun bir necha vazifalar belgilandi: birinchidan, transchegaraviy gidroresurs tushunchasining tarixiy va huquqiy mazmunini aniqlash; ikkinchidan, Markaziy Osiyoda suv boshqaruvi evolyutsiyasining asosiy bosqichlarini, xususan qadimiy sug'orish madaniyati, sovet davri markazlashgan taqsimot tizimi va mustaqillikdan keyingi davlatlararo huquqiy hamkorlik jarayonlarini qiyosiy o'rganish; uchinchidan, xalqaro suv huquqining asosiy prinsiplarini mintqa sharoitida talqin qilish; to'rtinchidan, O'zbekistonning suvga oid milliy qonunchiligida transchegaraviy suv boshqaruvi bilan bog'liq normalarni baholash; beshinchidan, tarixiy-huquqiy yondashuv asosida suv resurslarini boshqarishning konseptual modelini taklif etish. Tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundaki, u transchegaraviy suv muammosini faqat siyosiy muzokara yoki texnik hisob-kitob doirasida emas, balki tarixiy xotira, huquqiy madaniyat va ekologik javobgarlik kesishmasida o'rganadi. Amaliy ahamiyati esa shundan iboratki, maqolada ilgari surilgan xulosalar suv bo'yicha davlatlararo kelishuvlarni takomillashtirish, havzvaviy boshqaruv tizimini kuchaytirish va suv masalasida ijtimoiy ishonchni mustahkamlashga nazariy asos bo'la oladi. Bunda asosiy ilmiy pozitsiya quyidagicha belgilanadi: tarixiy tajribani e'tiborga olmagan huquqiy qarorlar yetarli ijtimoiy tayanchga ega bo'lmaydi, huquqiy me'yorga aylanmagan tarixiy da'volar esa zamonaviy boshqaruv mexanizmi sifatida samarali ishlamaydi. Demak, transchegaraviy gidroresurslarni boshqarishda tarix va huquq bir-birini to'ldiruvchi ikki asosiy mezon sifatida qaralishi lozim.

Tadqiqotda tarixiy-huquqiy, qiyosiy-huquqiy, tizimli-tahliliy, institutsional va konseptual tahlil usullaridan foydalanildi. Tarixiy-huquqiy usul orqali Markaziy Osiyoda suvdan foydalanish madaniyatining qadimiy shakllari, mahalliy boshqaruv institutlari, sovet davri suv taqsimoti hamda mustaqillikdan keyingi davlatlararo suv munosabatlari bosqichlari o'rganildi. Qiyosiy-huquqiy usul yordamida xalqaro suv huquqi hujjatlarida mustahkamlangan asosiy prinsiplar O'zbekiston milliy

qonunchiligi va mintaqaviy suv boshqaruvi amaliyoti bilan solishtirildi. Tizimli yondashuv suv resurslarini alohida tabiiy obyekt sifatida emas, balki ekologik, iqtisodiy, huquqiy, siyosiy va ma'naviy omillar kesishmasida shakllanadigan murakkab boshqaruv tizimi sifatida ko'rishga imkon berdi. Institutsional tahlil davlat organlari, havzaviy tashkilotlar, xalqaro tashkilotlar, ilmiy muassasalar va suvdan foydalanuvchilar o'rtasidagi aloqalarni tushuntirishga xizmat qildi. Konseptual tahlil esa maqolaning yakuniy qismida transchegaraviy suv boshqaruvi uchun "resurs — manfaat — majburiyat — hamkorlik — barqarorlik" modelini asoslash imkonini berdi. Tadqiqotning manbaviy asosini xalqaro suv huquqiga oid konvensiyalar, O'zbekiston Respublikasining suvga oid qonunlari, Prezident farmon va qarorlari, Markaziy Osiyo suv siyosatiga bag'ishlangan ilmiy adabiyotlar hamda konferensiya yo'nalishiga mos ilmiy-nazariy manbalar tashkil etdi. Metodologik jihatdan maqola uch darajali tahlilga tayanadi: birinchi daraja — tabiiy-gidrologik voqelik, ya'ni daryo havzasi, suv oqimi, yer usti va yer osti suvlari, gidrotexnika inshootlari va ekologik tizimlar; ikkinchi daraja — huquqiy-institutsional tartib, ya'ni qonunlar, xalqaro shartnomalar, davlatlararo komissiyalar, monitoring va axborot almashish mexanizmlari; uchinchi daraja — ijtimoiy-falsafiy mazmun, ya'ni suvga munosabat madaniyati, tarixiy adolat, avlodlararo mas'uliyat va qo'shnichilik tamoyillari. Aynan shu uch daraja uyg'unlashganda suv resurslarini barqaror boshqarish imkoniyati yuzaga keladi.

Tadqiqot natijalari transchegaraviy gidroresurslarni boshqarishning tarixiy-huquqiy asoslari bir necha muhim xulosalarni shakllantirishini ko'rsatdi. Birinchidan, Markaziy Osiyoda suv boshqaruvi qadimdan jamoaviy huquqiy ong, ijtimoiy mas'uliyat va mahalliy kelishuv madaniyati bilan bog'langan. Mirablik, suv navbati, ariqlarni hashar yo'li bilan ta'mirlash, suvdan foydalanishda mahalla va dehqon jamoalarining kelishuvi kabi amaliyotlar suvga egalikdan ko'ra suvdan mas'uliyatli foydalanish qadriyatini shakllantirgan. Ikkinchidan, sovet davridagi markazlashgan boshqaruv tizimi qisqa muddatli ishlab chiqarish ehtiyojlarini ta'minlagan bo'lsa-da, ekologik chegaralarni yetarlicha hisobga olmagani sababli Orolbo'yi inqirozi kabi og'ir tarixiy oqibatni yuzaga keltirdi. Bu tajriba transchegaraviy suv boshqaruvida iqtisodiy manfaat ekologik ehtiyotkorlikdan ustun qo'yilganda huquqiy va ma'muriy mexanizmlar barqaror natija bermasligini ko'rsatadi. Uchinchidan, mustaqillikdan keyingi davrda suv masalasi suveren davlatlarning milliy manfaatlari bilan bevosita bog'landi: yuqori oqim davlatlari suvning energetik salohiyatiga ko'proq e'tibor qaratga, quyi oqim davlatlari irrigatsiya, oziq-ovqat xavfsizligi va ekologik muvozanat masalalarini ustuvor ko'radi. Bunday sharoitda suv resurslari oddiy xo'jalik muammosi emas, balki davlatlararo huquqiy muvozanat va siyosiy ishonch masalasiga aylandi. To'rtinchidan, xalqaro suv huquqining adolatli va oqilona foydalanish prinsipi Markaziy Osiyoda ayniqsa dolzarbdir, chunki suv oqimi bir davlat hududida shakllanib, boshqa davlatlarning iqtisodiy va ijtimoiy hayotini ta'minlaydi. Ushbu prinsip suvni mexanik taqsimlash emas, balki barcha manfaatdor tomonlarning ehtiyojlari, mavjud infratuzilma, ekologik holat, aholining soni, suvdan foydalanish samaradorligi va muqobil resurs imkoniyatlarini birgalikda baholashni talab qiladi. Beshinchidan, sezilarli zarar yetkazmaslik prinsipi yuqori oqimdagi har qanday yirik loyiha quyi oqimdagi hayot, xo'jalik va ekologik tizimga ta'sir ko'rsatishi mumkinligini huquqiy majburiyat sifatida tan oladi. Oltinchidan, oldindan xabardor qilish va axborot almashish mexanizmlari transchegaraviy suv boshqaruvida ishonch

yaratishning eng muhim vositasidir. Suv omborlari rejimi, gidroenergetika loyihalari, yangi kanallar, favqulodda gidrologik vaziyatlar va suv sifati bo'yicha ochiq ma'lumotlar bo'lmasa, har qanday kelishuv zaiflashadi. Yettinchidan, O'zbekiston milliy qonunchiligi suvdan oqilona foydalanish, suv obyektlarini muhofaza qilish va gidrotexnika inshootlari xavfsizligini ta'minlash orqali transchegaraviy suv boshqaruvining ichki huquqiy poydevorini mustahkamlaydi. Sakkizinchidan, tarixiy-huquqiy tahlil suv munosabatlarida mutlaq suverenitet yoki mutlaq hududiy daxlsizlik yondashuvlari yetarli emasligini ko'rsatadi; zamonaviy huquqiy tafakkur manfaatlar muvozanati, kompensatsion hamkorlik, havzaviy yondashuv va ekologik mas'uliyatni talab qiladi.

Muhokama jarayonida aniqlangan eng muhim masala shuki, transchegaraviy suv resurslari bo'yicha tarixiy-huquqiy yondashuv bir vaqtning o'zida uch vazifani bajaradi: suv munosabatlarining ildizlarini tushuntiradi, hozirgi huquqiy kelishuvlarning ijtimoiy-siyosiy zaruratini ochib beradi va kelajakdagi nizolarning oldini olish uchun institutsional xotirani mustahkamlaydi. Markaziy Osiyo misolida bu ayniqsa muhim, chunki mintqa daryolari tabiiy jihatdan o'zaro bog'langan, biroq davlatlarning iqtisodiy tuzilmasi, energetik ehtiyoji, qishloq xo'jaligi siyosati va ekologik zaiflik darajasi turlicha. Shu bois suv bo'yicha muzokaralarda faqat suv hajmi, kub metrlar yoki mavsumiy limitlar muhokamasi yetarli emas; tarixiy foydalanish tajribasi, aholi ehtiyoji, mavjud irrigatsiya tarmoqlari, ekologik oqim zarurati va suv tejamkor texnologiyalarga o'tish imkoniyati ham hisobga olinishi kerak. Qadimiy suv madaniyati zamonaviy xalqaro huquq bilan zid emas, aksincha uning ijtimoiy ildizini tashkil etadi: mirablikda ko'ringan adolat, navbat tizimida aks etgan tartib, hashar amaliyotidagi jamoaviy mas'uliyat bugungi "oqilona foydalanish", "zarar yetkazmaslik" va "hamkorlik" tamoyillarining mahalliy tarixiy ifodasidir. Shu sababli suv boshqaruvini modernizatsiya qilish qadimiy tajribani inkor etish emas, balki uni ilmiy monitoring, raqamli ma'lumotlar almashinuvi, qo'shma ekspertiza va xalqaro huquqiy mexanizmlar bilan boyitish orqali amalga oshirilishi kerak. Transchegaraviy suv siyosatida huquqiy normalar mavjud bo'lishi muhim, lekin ular real ishonchga aylanishi uchun doimiy bajarilishi, ochiq monitoring bilan tasdiqlanishi va favqulodda vaziyatlar bo'yicha oldindan kelishilgan protokollar bilan mustahkamlanishi lozim. Aks holda huquqiy hujjatlar rasmiy matn bo'lib qoladi, suv esa ziddiyat manbaiga aylanishi mumkin.

Transchegaraviy gidroresurslarni boshqarishning tarixiy-huquqiy asoslarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, suv muammolarini barqaror hal etish uchun texnik hisob-kitob, iqtisodiy manfaat va siyosiy muzokaralarning o'zi yetarli emas; bu jarayon tarixiy xotira, xalqaro-huquqiy majburiyat, milliy qonunchilik, ekologik mas'uliyat va mintaqaviy ishonch madaniyatining uyg'unligini talab qiladi. Markaziy Osiyoda suvdan foydalanish qadimdan jamoaviy tartib va adolatli taqsimotga tayanib kelgan bo'lsa, zamonaviy sharoitda bu qadriyatlar xalqaro konvensiyalar, davlatlararo kelishuvlar, qo'shma monitoring va havzaviy boshqaruv mexanizmlari orqali davom etishi zarur. Maqolada taklif etilgan "resurs — manfaat — majburiyat — hamkorlik — barqarorlik" modeli suv resurslarini manfaatlar kurashi sifatida emas, balki o'zaro bog'liq javobgarliklar tizimi sifatida talqin qiladi. Ushbu modelga ko'ra, suv avvalo tabiiy resurs sifatida tan olinadi; undan foydalanish davlatlar manfaatini yuzaga keltiradi; manfaatlar huquqiy majburiyatlar bilan muvozanatlashadi; majburiyatlar

hamkorlik mexanizmlari orqali bajariladi; hamkorlik esa ekologik va siyosiy barqarorlikka xizmat qiladi. Demak, transchegaraviy suv boshqaruvining asosiy vazifasi bugungi suv taqsimoti muammolarini hal qilish bilangina cheklanmay, kelajak avlodlar uchun huquqiy jihatdan asoslangan, ekologik xavfsiz va siyosiy jihatdan ishonchli suv munosabatlari tizimini shakllantirishdir. Suvning tabiiy oqimi chegaralarni tanlamaydi; uni boshqarish madaniyati ham chegaraviy torlikdan yuqori turishi kerak.

Transchegaraviy gidroresurslarni boshqarishning tarixiy-huquqiy tahlili faqat nazariy yondashuv emas, balki real boshqaruv amaliyoti uchun ham muhim metodologik asosdir. Birinchidan, bunday tahlil suv bo'yicha hozirgi muammolar tasodifiy emasligini, ular mintaqaning tabiiy-geografik tuzilishi, tarixiy irrigatsiya tajribasi, iqtisodiy ixtisoslashuvi va siyosiy transformatsiyasi bilan bog'liq holda shakllanganini ko'rsatadi. Ikkinchidan, tarixiy-huquqiy yondashuv davlatlararo muzokarlarda tomonlarning pozitsiyasini keskinlashtirish emas, balki ularning ehtiyoj va majburiyatlarini tizimli tushunishga yordam beradi. Masalan, quyi oqim davlatlarining sug'orish davridagi suvga ehtiyoji tarixiy dehqonchilik tizimi, oziq-ovqat xavfsizligi va aholi bandligi bilan bog'liq; yuqori oqim davlatlarining energetik manfaatlari esa tog'li hududlarning iqtisodiy sharoiti, elektr energiyasi ishlab chiqarish zarurati va mavsumiy ehtiyojlar bilan izohlanadi. Demak, tarixiy-huquqiy tahlil bir tomonning manfaatini mutlaqlashtirmaydi, balki har bir manfaatning kelib chiqish sababini tushuntiradi. Uchinchidan, ushbu yondashuv suv huquqida "adolat" tushunchasini raqamli tenglik bilan chekلامaslik kerakligini ko'rsatadi. Suvni adolatli taqsimlash har bir davlatga bir xil hajm berish degani emas; u tabiiy sharoit, aholining ehtiyoji, mavjud infratuzilma, suvdan foydalanish samaradorligi, ekologik zaiflik va muqobil resurslardan foydalanish imkoniyatlarini hisobga olgan holda muvozanat yaratishdir. To'rtinchidan, tarixiy tajriba kelajakdagi kelishuvlar uchun ehtiyotkorlik darsini beradi: Orolbo'yi inqirozi shuni ko'rsatdiki, boshqaruvda ekologik chegaralar inkor etilsa, huquqiy va texnik tizimlar vaqtincha ishlagandek ko'rinsa ham, oxir-oqibatda ijtimoiy, tibbiy, iqtisodiy va ma'naviy zararlar kuchayadi. Beshinchidan, tarixiy-huquqiy yondashuv mahalliy suv madaniyatini zamonaviy boshqaruv tizimiga integratsiya qilish imkonini beradi. Mirablik, suv navbati, jamoaviy ta'mirlash va suvni isrof qilmaslik qadriyatlari bugungi kun uchun eskirgan folklor emas; ular suvdan oqilona foydalanish, jamoatchilik nazorati va ijtimoiy mas'uliyatni kuchaytiruvchi madaniy resursdir. Shu sababli maqolaning amaliy xulosasi shundan iboratki, transchegaraviy suv boshqaruvida xalqaro konvensiyalar, milliy qonunchilik, ilmiy monitoring va mahalliy tarixiy tajriba bir-biriga qarama-qarshi emas, balki yagona boshqaruv arxitekturasining o'zaro bog'liq qismlaridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. United Nations. Convention on the Law of the Non-Navigational Uses of International Watercourses. New York, 1997.
2. UNECE. Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes. Helsinki, 1992.
3. O'zbekiston Respublikasining "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi Qonuni. 1993-yil 6-may.
4. O'zbekiston Respublikasining "Gidrotexnika inshootlarining xavfsizligi to'g'risida"gi Qonuni. 2023-yil 30-avgust.

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni. 2020-yil 29-oktabr.
6. McCaffrey S.C. The Law of International Watercourses. Oxford: Oxford University Press, 2019.
7. Rahaman M.M. Principles of International Water Law: Creating Effective Transboundary Water Resources Management. International Journal of Sustainable Society, 2009.
8. Dukhovny V.A., Sokolov V.I. Integrated Water Resources Management in Central Asia. Tashkent: SIC ICWC, 2005.